

میراث مکتوب علوم و فنون در تمدن اسلامی (۱۲)

دانش کیمیا و علوم وابسته

بخش سوم

به اهتمام

دکتر یوسف بیک باباورد

(عضویت علمی دانشگاه آزاد اسلامی)

چشمگیر

بامقدمه

دکتر باقر لاریجانی

دکتر حمید میرزاده

به نام خداوند بخشایشگر مهربان

فرهنگ و تمدن شکوهمند و رده اسلامی، یکی از شاهکارهای هویتی بی نظیری است که در طول تاریخ بشر، جهان به خود دیده است. داشتن این پدیده بشگفت انگیز را خداوند متعال از آن ملتی کرده که از میراث بان آن ماییم و بدان فخر می ورزیم. تمدن اسلامی با داشتن میراث مکتوب پرشمار که هر کدام به مانند سجل و شناسنامه هویتی و ملی ماست، ما را از دیگر ملل و اقوام در جهان متمایز ساخته و به اصطلاح یک سر و گردن افزون نموده است.

این ادعا زمانی مستدل می شود که به میراث به جای مانده از اسلاف و گذشتگان خود بنگریم و کم و کیف آن را با تمدن های دیگر به ترازوی قیاس نهیم. زمانی که هنوز نیوتن ها و کپلرها به دنیا نیامده بودند، خواجه نصیرها و ابن هیثم های ما دانش اعجاب انگیز بشری را تا جایی که در باور بشر آن عصر نمی گنجید، چنان بارور کرده بودند که دانشمندان جهان را وامدار خود ساختند؛ و وقتی می بینیم که بیش از

۴۰۰ سال قانون ابن سینا مهمترین کتاب درسی آموزش پزشکی در دانشگاههای معتبر اروپا بود و پس از اختراع صنعت چاپ، سومین کتاب چاپی دنیا (۱۵۹۲م.) محسوب می‌شود، و هزاران هزاران تأثیری که دانش جهان از این تمدن بهره‌ها برده و به پیشرفت بشر کمک کرده است.

نسخه‌های خطی، میراث بسیار ارزشمندی است که نشان می‌دهد تمدن ما در گذشته تا کجا رسیده بود و چه تأثیری در ارتقای دانش بشری در جهان داشته است.

مسلمانان بالاخص در علوم و فنون تا قرن‌ها پیشرو بودند؛ آن گاه که پیش از قرون وسطی هنوز اروپا غرور در خرافات دینی و عوام‌زدگی بود، دانشمندان ما رصدخانه و شفاخانه و بیمارستان و دانشگاه می‌اختند و مسایل و مشکلات روز را با دانش راستین حل و بحث و فصل می‌کردند؛ و دلیل این مدعا البته همین نسخ خطی موجود هستند که با قیاس جزئی با آثار امروزگان، شان در غرب، بر اهل بصیرت کاملاً آشکار خواهد بود.

با این وجود، اکنون وظیفه ما در قبال این گنجینه‌های به میراث مانده از آبا و اجدادمان چیست؟ آشنا کردن نسل حاضر با این میراث و انتقال آن به نسل‌های آینده، تحقیق و تفحص در این میراث گرانقدر و تشویق جامعه دانشگاهی و محققین به پژوهش در این عرصه، شناختن و شناساندن دانشمندان به عنوان الگوی علم و زندگی برای جوانان سرزمین‌مان، برگزاری همایش‌ها و نشست‌هایی در این حوزه

جهت تشویق مدرسین و دانشجویان، و غیره و غیره، همه اموراتی هستند که به عنوان تکلیف، نه تفریح، به عهده ما بوده و تا به حال چنان که باید و شاید بدان پرداخته‌ایم.

اکنون به بهانه انتشار این فهارس، که الحق شمه‌ای از کارنامه دانش مسلمانان در ۱۴۰۰ سال تمدن دوره اسلامی است، یک قدم به مقصود نزدیک می‌شویم. حداقل آنچه می‌دانیم چه میزان از دانش‌های پیشین را، چون پزشکی، دامپزشکی، نجوم، ریاضیات، کشاورزی و غیره امروز به صورت مکتوب در اختیار داریم که از گزند ایام و حوادث روزگار مصون مانده و به دست ما رسیده است.

این‌ها دریچه هزاره‌ها از تمدن، مقاله، پایان‌نامه برای جامعه دانشگاهی ما خواهند بود و علاوه بر آنچه یک آمار صریح از داشته‌های مکتوب تمدن‌مان به ما خواهد داد، جامعه علمی ما را نیز بدین سمت بر خواهد کشاند و مشوق ایشان در این راه خواهد بود.

با امید به این که بتوانیم به ذره‌ای از وظیفه خود در قبال جامعه، فرهنگ و تمدن‌مان جامعه عمل ببوشانیم و این امانت را به نسل‌های آینده منتقل نماییم.

دکتر حمید میرزاده

ریاست دانشگاه آزاد اسلامی

بسمه تعالی

اعلم الناس من جمع علم الناس الى علمه^(۱)

در آموزه‌های اسلامی، تأکیدات راه‌آبی بر علم آموزی، اندیشه و پژوهش و بالاخره گردآوری و نشر دانش‌های سودمند وجود دارد تا جایی که بر این اساس، جوامع اسلامی می‌بایست در علم و اخلاق یکسکام و الگوی برگزیده باشند. بدیهی است به هر میزانی که میان وضع موجود و آن کمال مطلوب فاصله باشد، به همان اندازه در اجرای رهنمودهای دینی کوتاهی و غفلت شده است.

ظهور اسلام و شکل‌گیری تمدن شکوهمند اسلامی در ایران بزرگ و دیگر سرزمین‌های اسلامی، زمینه‌ای گسترده و فرصتی بی‌مانند برای رشد و شکوفایی دانش بشری و گسترش مرزهای علم و جنبشی مثال‌زدنی برای طالبان دانش و

^۱ - داناترین مردم کسی است که دانش دیگران را به سوی دانش خویش بیفزاید (با اصل قرار دادن نظام ارزشی خود به‌گزینی و سپس دانش افزایی نماید) از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم - من لا یحضره الفقیه - جلد

پژوهشگران عرصهٔ دانایی و توانایی فراهم ساخت؛ به گونه‌ای که بدون تردید و به اعتراف صاحب‌نظران منصف و آزاد اندیش سهم عظیمی از پیشرفت‌های علمی امروز جهان مرهون بهره‌گیری از میراث آن دوران یا پیمودن همان مسیری است که به برکت آموزه‌های اسلامی آغاز گردیده بود.

اگر چه در مسیر چنین حرکت سازنده‌ای عوامل بازدارندهٔ متعددی همچون وقوع جنگها، ویرانی‌ها، آشفته‌گی‌ها و استقرار حکومت‌های ناشایسته، مسلمانان را از دستیابی به جایگاه رفیع مورد انتظار باز داشت، اما با همهٔ این ناکامی‌ها و علیرغم تطاول ایام، میراث گرانبغایی از محصول اندیشه‌ها، تعلیم و تعلم‌ها، نوآوری‌ها و یافته‌های دانشمندان گزاشته ما در قالب آثار مکتوب، اما البته پراکنده در جاهای مختلف و کشورهای گوناگون بجا مانده است که نگاهی گذرا به آنها، عظمت و ارزش بی‌همتای این آثار را که مایه افتخار و سرفرازی ملت ما و سرمایه‌ای برای اعتماد به نفس جوانان ما است تأیید و تثبیت می‌نماید.

اگر چه در کشور ما فعلاً حدود دویست هزار عنوان کتاب خطی در مجموعه فهرست‌ها ثبت شده و محققین تقریباً به آسانی امکان دستیابی به آنها را در کتابخانه‌های مختلف داخل کشور دارند، اما سهم معتابیهی از این دایره آثار معادل تقریباً هشتصد هزار عنوان در خانه‌ها، کتابخانه‌های شخصی و مراکز داخل کشور و نیز تعداد زیادی در کشورهای مختلف، همچنان ناشناخته و معرفی نشده و طبعاً از نظرهای اهل تحقیق پنهان مانده است.

به هر حال، یکی از ضروری‌ترین و سودمندترین کارهایی که برای بازشناسی میراث عظیم ملی و دینی ما میتوان در گام‌های نخستین انجام داد، معرفی طبقه‌بندی شدهٔ همان تعداد آثار قابل دسترس است. طبیعی است آگاهی اهل تحقیق از این آثار

به تناسب رشته مورد علاقه آنها، زمینه بازخوانی، تصحیح، بازنویسی و نشر منابع مورد اشاره را در پی خواهد داشت و چه بسیار نوآوری‌هایی که با بررسی تجارب و دانش گذشتگان به تناسب زمان، ممکن است تحقق یابد و چه برکاتی از همین مجرا برای کشور و جامعه بشری به ارمغان آورد.

اینک به همت محقق محترم آقای دکتر یوسف بیگ باباپور فهرست توصیفی دست نوشته‌های تمدن دوره اسلامی در علوم و فنون مختلف گردآوری و طبقه بندی شده و به دوستان علم و سربلندی ایران و فرهنگ اسلامی تقدیم می‌شود. این مجموعه، که ۱۳ جلد بر ۱۳ عنوان ارزشمند هستند عناوین و مجلدات زیر را شامل است:

- ۱- میراث مکتوب علم پزشکی - در تمدن دوره اسلامی، در ۶ جلد.
- ۲- میراث مکتوب علم حیوان‌شناسی و پزشکی در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۳- میراث مکتوب علوم صنایع در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۴- میراث مکتوب علم کیمیا و علوم وابسته در تمدن دوره اسلامی، در ۳ جلد.
- ۵- میراث مکتوب علم جغرافیا در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۶- میراث مکتوب دائره المعارف‌ها و چنددانشی‌ها در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۷- میراث مکتوب علم کشاورزی در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۸- میراث مکتوب خوشنویسی و مرقعات در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.
- ۹- میراث مکتوب سفرنامه‌ها در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.

۱۰- میراث مکتوب آشپزی و شناخت غذاها در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.

۱۱- میراث مکتوب طبیعیات در تمدن دوره اسلامی، در ۱ جلد.

۱۲- میراث مکتوب علم نجوم در تمدن دوره اسلامی، در ۵ جلد.

۱۳- میراث مکتوب علم ریاضیات و حساب در تمدن دوره اسلامی، در ۴ جلد.

البته باید توجه کرد در این میان دانش پزشکی جایگاه ویژه‌ی خود را دارد و بسامد نسخه‌های آن بیش از دیگر علوم است (بیش از ۱۴۰۰۰ نسخه خطی) که خود نشانگر اهمیت و ضرورت این دانش در میان مسلمانان بوده است، چرا که در آموزه‌های دینی‌مان نیز به آموزش علم پزشکی در کنار علوم دینی تأکید ویژه‌ای شده است و تنها این را «علم» و معنای اخص در کنار علم دین دانسته‌اند؛ چرا که سلامت تن مقدمه‌ی سلامت روان، و سلامت روان لازمه‌ی آموختن و عبادت است: «العلم علمان: عم الادیان و علم الابدان»

با توجه به این مسأله، برای اولین بار در ایران، میراث مکتوب علوم و فنون در تمدن اسلامی بالغ بر ۲۷ جلد و با معرفی حدود پنجاه هزار نسخه خطی تمدن اسلامی با موضوعات دوازده گانه‌ی فوق‌الذکر از سوی دانشگاه آزاد اسلامی منتشر می‌شود. در این میان، دانش‌هایی چون دامپزشکی، کشاورزی، طبیعیات، آشپزی و حتی جغرافیا و صنایع و کیمیا رابطه‌ی تنگاتنگ با دانش پزشکی دارند و به آن‌ها تکمله یا ادامه‌ی آن سنت شریف در نزد دانشمندان دوره اسلامی قلمداد می‌شود؛ چرا که «حکیم» به معنای اعم به شخصی اطلاق می‌شد که جامع این علوم بود و پزشکی مهمترین این دانش‌ها به حساب می‌آمد.

اینکه در گذشته دانشمندان و مؤلفین آثار علمی غالباً در زمینه‌های علوم مختلف
تبحر یا لااقل حدّ قابل توجهی از آگاهی را داشتند، آثار آنها را به نوعی زمینه ساز
تحقیقات میان رشته‌ای که امروزه به حق مورد توجه ویژه است می‌سازد، از این رو،
صرفنظر از فواید مستقیم این آثار در موضوع خاص آنها، برای دیگر شاخه‌های
دانش نیز خالی از فایده نمی‌باشند، چنانکه بسیاری از این کتب و رسائل، برای
محققین تاریخ علم و پژوهشگران علوم پزشکی ایرانی - اسلامی نیز قابل استفاده و
مورد راجح خواهد بود.

ضمن تشکر مجدد از گردآورنده این آثار ارزشمند، توفیق همگان را در اعتلای
فرهنگ و تمدن ایران اسلامی از خداوند متعال خواستارم.

دکتر باقر لاریجانی

قائم مقام رئیس دانشگاه و

رئیس شورای عالی حوزه علوم پزشکی

دانشگاه آزاد اسلامی

یادداشت مجموعه

یکی از مشکلاتی که ما در بررسی نسخ خطی پزشکی دوره اسلامی داریم، این است که تا به حال یک آمر صریح از میزان موجودی این آثار به دست نیامده است. وقتی ما هنوز اطلاع جامعی از میزان موجودی آثار این حوزه و کم و کیف آنها نداریم، چگونه می‌توانیم به تحریر تاریخ علم دوره اسلامی بپردازیم و تأثیر و تأثر دانشمندان را از همدیگر به ترازوی نقد و بررسی بگذاریم؟!

با این وجود باید گفت الفبای نگارش تاریخ یک علم، آگاهی کافی و وافی از میزان مستندات و آثار آن علم است؛ و البته بدون آگاهی از این مستندات، نگارش یک تاریخ صحیح ممکن نخواهد بود؛ لذا کوشش‌هایی هم که ما به حال در ایران شده، هر کدام به نوبه خود کم و کاستی‌هایی داشته و در بیشتر موارد قیاس‌ها به حدس و گمان منتهی شده است. این است که وقتی به معدود کتب تاریخ علم مراجعه می‌کنیم، با حجم زیادی از لفاظی‌های بی‌مدرک مواجه می‌شویم که فقط به تعریف و تمجیدها اکتفا کرده و به جای نگارش تاریخ به معنای واقعی، به تعارفات مرسوم پرداخته‌اند. در حالی که وقتی به تحقیقات مستشرقین توجه می‌کنیم، می‌بینیم

چون اغلب ایشان بر مبنای مستندات و تحقیقات پایه‌ای بر اساس آثار موجود سخن گفته‌اند، هنوز با گذشت قرن‌ها، نظریات آنها مورد قبول‌تر است. حرکتی که استاد فواد سزگین در مؤسسه مطالعات اسلامی در فرانکفورت در احیای آثار عربی آغاز نمود، صرفاً بر پایه همین مسندنگاری بود. برای همین است که تاریخ نگارش‌های عربی ایشان در جهان یکی از بهترین منابع قابل رجوع محققین این حوزه می‌باشد.

از این روی، به نظر این حقیر، زمانی ما می‌توانیم سخنی برای گفتن داشته باشیم که اطلاعی از کم و کیف این گنجینه بزرگ و ثروت عظیم خود حاصل نماییم.

از این‌ها که بگذریم، اولین بارقه تولید این کتاب زمانی به ذهن حقیر رسید که خود وقتی می‌خواستیم سی را از متون پزشکی تصحیح نمایم، مجبور بودم به ده‌ها فهرست مراجعه کنم تا بداند نسخه موجود از اثر مورد نظر را استخراج نمایم و احیاناً نسخ قابل دسترس را به دست آورم. مرشده از وجود یک فهرست توصیفی کامل و شامل در شناسایی آثار طبّی خلاصه‌ای برای محققین این حوزه، که این بنده نیز کوچکترین عضو آن است، احساس می‌کردم. این احساس خلاصه‌ای وقتی اوج گرفت که رشته تاریخ علم، و بالاخص تاریخ پزشکی در این دانشگاه ایران از جمله تهران و اصفهان تصویب شد و از دو سال پیش به جذب دانشجو پرداختند. وقتی هر چند روز یک بار دانشجویان این رشته از دانشگاه‌های مختلف به دستم مراجعه می‌نمودند و از وجود فلان نسخه خطی اطلاعات می‌خواستند، بنده را متعجب نمود که چنین فهرستی را که چند وقتی بود منفرداً دست به کار تولید آن شده بودم، منتشر نمایم تا حدّی نیازهای اولیه محققین و مصححین متون تاریخ علم را پاسخگو باشد.

هر چند در سالهای اخیر به برکت مؤسسه الجواد در مشهد، دو فهرست عمومی بزرگ ایران، یعنی *دنا* و *فتح*، به همت استاد فرهیخته، حجت الاسلام مصطفی درایتی - که الحق ایشان را باید اسطوره فهرست‌نویسی مدرن ایران نامید - تولید و

منتشر شد، باز این خلأ همچنان در میان دانشجویان و جامعه طب سنتی ایران احساس می شد؛ چرا که بسیاری، حتی از انتشار چنین فهرسی بی اطلاع بودند و یا دسترسی و تهیه این منابع که بالغ بر ۱۲ جلد و ۴۵ جلد می باشند، برای مؤسسات و محققین این حوزه بسی دشوار است.

تا به حال با بضاعت اندکی که داشته ایم، توانسته ایم با همت همکارانمان غیر از کتابخانه های ایران، فهرس حدود ۸ کشور را نیز وارد نماییم و چون هنوز تمام نسخ خطی جهان فهرست نشده و بر ما ناشناخته اند، فعلاً نمی توانیم به یک آمار کلی درباره موجودی نسخ خطی علوم و فنون در کتابخانه های جهان دست یابیم.

در فهرس اخیر، برای هر نسخه، شماره ای در نظر گرفته شده که نمایانگر رکورد یا میزان نسخ معرفی شده در فهرس منتشره هستند.

سعی شده تا کتابشناسی های مخفی از یک کتاب، که توسط فهرست نگاران محترم در فهرس نسخ خطی قید شده، با ذکر منبع و نام فهرست نویس آورده شود. هرچند در مواردی این کار تکرار مکررات به نظر برسد، اما این امکان را به خواننده می دهد که نظر فهرست نگاران مختلف درباره یک کتاب بدانند، و به یک اطلاع کافی درباره آن اثر دست یابد.

کتاب ها و رساله هایی که مؤلفینشان معلوم نبوده، جای مؤلفین خالی گذاشته شده و در صورت مشخص بودن مؤلف، نام وی ذیل عنوان کتاب آمده است.

در آخر کتابشناسی ها، منابع و مآخذ داخل قلاب ذکر شده که اطلاعات جامع آن در بخش منابع آمده است. همچنین در آخر هر بخش از نسخه شناسی ها، به فهرست مورد نظر ارجاع داده شده است.

در بخش نمایه ها نیز تنها کتاب هایی که مؤلفشان معلوم است، در بخش مؤلفین، ذیل نام هر یک ذکر شده اند و کتاب ها با مؤلفین ناشناس در این نمایه وارد نشده اند.

یکی از امتیازات فهرست حاضر، آن است که در بخش پایانی، طی یک مجلد مجزاً، آغازهای متون پزشکی، به صورت الفبایی استخراج و بدان ضمیمه خواهد شد. این نمایه به ما کمک خواهد کرد تا متون ناشناخته احتمالی در آینده به آسانی شناسایی شوند و با مراجعه به نسخ مشابه از هر کدام، به اطلاعات کافی و وافی دست یابیم.

تا جایی که توانسته‌ایم، به آوانگاری آثار و مؤلفین پرداخته‌ایم و البته می‌دانیم عظمت و گستردگی کار از یک طرف، و دست‌تنها بودن ما از طرف دیگر، باعث شده است تا مواقعی بر کار وارد شود و تا ویرایش دوم آن که ممکن است سال‌ها طول بکشد و مجلداتی بدان افزوده شود، ناگزیر به اغماض و چشم‌پوشی از آن موارد خواهیم بود.

تعمیل ما در انتشار این فهرست بدن شکل موجود، صرفاً به خاطر احساس آن خلأ که گفتیم، بود؛ و می‌دانیم که اگر وقت بیشتری به این صرف می‌شد، البته کار بهتری ارائه می‌گردید؛ لذا از محققین عزیز استدعا داریم ما را در هر چه بهتر شدن این فهرست یاری فرمایند و سهویات و مشکلات موجود را به دیده اغماض نگریسته و به ذیل کرم خویش اسبال فرمایند.

تقدیر و تشکر

در آخر بر خود واجب می‌دانم که از زحمات عزیزانی تشکر کنم که در تدوین و انتشار این فهرست ما را یاری فرمودند:

از جناب آقای دکتر حمید میرزاده (ریاست محترم عالیۀ دانشگاه آزاد اسلامی) که با سعه صدر با انتشار این مجموعه، در ضمن سلسله منشورات دانشگاه، موافقت فرمودند.

و از جناب آقای دکتر باقر لاریجانی (قایم مقام محترم ریاست عالی و رئیس شورای راهبردی حوزه علوم پزشکی دانشگاه آزاد اسلامی) که آماده سازی و انتشار این مجموعه را مدیون حمایت های بی دریغ ایشان هستیم.

و از جناب آقای حجت الاسلام و المسلمین مصطفی درایتی و فرزند خلفشان، جناب آقای دکتر مجتبی درایتی و همکاران گرامیشان در مؤسسه الجواد در مشهد که در تدوین این فهرست ما را یاری فرمودند.

از جناب آقای دکتر محمدمهدی اصفهانی که در مراحل تدوین و انتشار این مجموعه، عنایت و راهنمایی ایشان راهگشا بوده و به برکت وجود ایشان این مهم به نتیجه رسید.

همچنین از همه دوستان و عزیزانی که در این راه بنده را یاری فرمودند؛ خداوند توفیقشان دهد!

والسلام علیکم

یوسف بیگ باباپور

اعضویت علمی دانشگاه آزاد اسلامی)

هران - زمستان ۱۳۹۳ خورشیدی